

SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

SELÇUK

Derğisi

I. ALÂEDDİN KEYKUBAT
ÖZEL SAYISI

**ANADOLU SELÇUKLU HÜKÜMDARI ALÂETTİN KEYKUBAT I
DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU TÜRK BEYLİKLERİNDE
MİLLÎ KÜLTÜR UNSURLARI**

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL

Bilindiği gibi bu dönem 1219-1236 yıllarına tekabül etmektedir. 17 yıl tahtda kalan bu Türk Hükümdarı Kılıç Arslan'ın torunu ve Selçuklu Devletinin 10. Hükümdarıdır. Biz bu dönemi biraz geniş tutup 13. asrı esas alacağız. Esas aldığımız bu dönemde diğer Anadolu Türk Beyliklerinde **Türk Milli Kültürünün genel esaslarına** dâir bir takım arayışlara geçeceğiz. Yaptığımız tesbitleri açıklarken bir takım iddialara cevap vermiş olacağız.

Konuya girmeden evvel kullandığımız kaynaklara dair bilgi vererek bazı yorumlar yapıp sonra takip edilen metoda değineceğiz. "**Doğu Anadolu Türk Beylikleri**" tarihi ile merhum Prof. Dr. Osman Turan'ın "**Doğu Anadolu Türk Devletleri**" (1) tarihinde anlattıkları Türk Yönetimini kastetmiyoruz. Hocamızın eserindeki Türk Devlet ve Beylikleri üzerinde yeteri kadar durulmuş yönetimlerdir. Biz hocamızın bu eserinin kapsamı dışında kalan beylikler üzerinde işin tarihi cihetini tarihçilere bırakarak **kültür** aynilikleri üzerinde duracağız. Şüphesiz tarihi zeminin sınırlarını tarihçilerimizin açıklamaları tayin edecektir.

Bizim tebliğimize aldığımız beylikler, sadece Şerefnâme'de ismi geçenlerden bir kısmıdır (2). Bilindiği gibi, Şerefnâme'nin yazarı Şeref Han XVI. yüzyılın sonlarında Bitlis'de hüküm sürmüş bir beydir. Eseri, Şerefnâme'de ismi geçen bir çok imâret bugün hala Bitlis'de ayaktadır. Bu eserler yerinde inceleme yapılacak ve Türk Milli Kültüründeki yerlerine izah getirecek araştırmalarımızı beklemektedirler. Aksi halde Şerefnâme'de, eserleri de istismara devam edilecektir.

Şerefnâme 1597 yılında Farsça olarak tamamlanmıştır. El yaz-

(*) G. Ü. Gazi Eğitim Fak. Öğretim Üyesi

(1) TURAN (Prof. Dr.) Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İst. 1972.

(2) ŞEREFHAN, Şerefnâme, Çev. M. Emin Bezarlan, İstanbul, 1972.

ma orijinal nüshası bir çok kıymetli eserimiz gibi yurt dışına çıkarılmıştır. Oxford Üniversitesi'ndeki Bodleian Kütüphanesinde 312 numara ile kayıtlıdır.

Eser, 1669 yılında Bitlis Beyleri'nden Muhammed bin Ahmed Bey Mirza tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. Bu çeviri İstanbul Belediye Kütüphanesinde M. Cevdet yazmaları arasında ve (0/29) numarada kayıtlıdır.

Daha sonra 1681 yılında Şem'i Mahlaslı bir yazar tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Bu tercümenin iki nüshası Londra, British museum'dadır.

1930 yılında ise değerli öğretmen Süleyman Savcı tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Daktilo ile üç nüsha yapılan bu çevrilerden birisi Diyarbakır Umum Kütüphanesinde 2065 numara ile kayıtlıdır.

Rahmetli Rıza Kardeş'in ve Prof. M. F. Kırzioğlu'nun araştırmaları ile Av. Şevket Beysanoğlu'nun, bilgi sahibi olduğunu öğrendiğimiz S. Savcı nüshalarından birisinin Büyük Önder Atatürk'ün emri ile yayınlanması planlanmış ve bu nüshaların üzerine Rıza Nur'un Atatürk'ün direktifleri üzerine konulmuş notları varmış. Teyit edemediğimiz, malumaten ve ihtiyaten kayıt ettiğimiz bu bilgiler konu üzerinde araştırma yapacaklara ışık tutabilir.

Bu arada eserin 1860 yılında Rusca'ya ve 1868 yılında Fransızca'ya çevrildiğini, Mehmet Emin Bozarslan'ın 1975 yılında İstanbul'da neşrettiği Türkçe nüshalarından öğreniyoruz. Anılan şahıs bu eseri daha 1971 yılında da başka bir yayınevi adına bastırmıştır.

Halen mezarı Bitlis'de bulunan Şereffhan adıyla anılan Cami'de katılacakları bir seminer münasebetiyle kılacakları namaz için beklemektedir. "Gidemediğiniz yer sizin değildir" hikmetli sözünde olduğu gibi incelemediğimiz eser ve anamadığımız şahsiyetler de sizin değildir. Uzatmayalım bu eser bölücü örgütler tarafından muhtelif bölümler halinde müteaddit defalar çoğaltılmıştır.

Yukarıda kısaca ifade ettiğimiz gibi Şerefnâme'de ismi geçen her beyliğin Türk olduğu gibi bir iddiamız yoktur. Bilindiği gibi Şereffhan bu beylikler arasında menşe ortaklığını inandırıcı bir şekilde koymadan bunların aynı milletin mensupları olduklarını belirtip, bunlara artık bir isim vermiştir. Daha doğrusu işi Şerefnâme'yi Türkçeye çeviren bazı ideologlar yapmıştır. Şerefnâme'de, hakkında bilgi verilen mahalli beyliklerin köken, sosyal yapı ve kültür itibarı ile Türklüklerine dair çalışmalar Türk tarihçilerinden Prof.

Dr. F. Kırzioğlu tarafından yapılmıştır (3). Daha sonra bu konudaki en ciddi çalışmaları Nazmi Sevgen yapmıştır. Nazmi Sevgen'in Doğu Anadolu Türk Beyliklerine dair yaptığı incelemeler Şubat 1988 - Ocak 1989 tarihleri arasında Belgelerle Türk Tarihi Dergisi'nde 12 adet ilmi makale halinde yayınlanmıştır. (4) Prof. Dr. Aydın Taneri'nin bu konudaki çalışmasının ikinci baskısı "Türkistanlı Bir Türk Boyu Kürtler (5) adıyla yayınlanırken, Taneri bu eserinin hazırlanmasında Şerefhan'ın yanı sıra İhnü'l-Erzak, Evliya Çelebi ve diğerlerini de ele almıştır. İncelemesinde bölge halkının kökeni, siyasi, sosyal, kültürel hayatına yer vermiştir. Marmara Üniversitesi'nin hazırladığı Evliya Çelebi Seminerinden sonra E. Çelebi'nin bu konuya da ışık tutacağına eminiz. Bölge halkı için tesbitini koyarken A. Taneri; "Konuya ırkçı görüş açısından baktığımızda yapılan izahlar ışığında Kürtler de diğer Türk boyları gibi Orta Asya menselidirler. Turani bir kavimdirler ve ancak Türk ırkından olabilirler" (6) demektedir.

Doğu meseleleri konusunda yaptığı ciddi yayınları ile ilk akla gelenlerden birisi de şüphesiz rahmetli M. Eröz'dür. Onun bu konudaki eserlerinin hepside Şerefnâme'den muhakkak bir bölüm alınmıştır. Son eserlerinden birisi olan "Doğu Anadolu'nun Türklüğü (*) isimli eserde konu Şerefnâme'ye göre Kürtler..... başlığı altında incelenmiştir.

Nazmi Sevgen'in serri makaleler halinde ele alıp incelediği doğu'daki beyliklerimizin arasında Mervanlılar, Hasanveykiler, Küçük Lur'lular, Cizre Beyliği, Bedirhanlılar, İmadiye Beyliği, Hakkari Beyliği, Baban Beyliği, Bitlis Beyliği ve Muhammediye Beyliği vardır. Bilindiği gibi Şerefnâme'de başka beylikler de vardır. N. Sevgen'in bu makaleleri 1982 yılında Seferoğlu ve Türközü tarafından top-

(*) ERÖZ (Prof. Dr.) Mehmet, Doğu Anadolu'nun Türklüğü, İstanbul 1982.

(3) KIRZIOĞLU (Prof. Dr.) M. Fahri, "Dede Korkut Oğuznameleri ve Şerefnâme'ye göre Kürtlerin Aslı Oğuzların Bogdüz Boyundandır." İç Oğuz Dergisi, Diyarbakır 1952.

Kürtlerin Kökü, Şerefnâme ile Dede-Korkut Oğuznamelerine Göre, Ankara 1983.

"Şerefnâme'de Eski Oğuz Töresi'ne Folklor Vuzurları, Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri (27-29 Ekim 1975) Konya) Ankara 1976.

(4) Bu konuda ayrıntılı envanter için bkz. (Ş. K. Seferoğlu, "Kültür Birliğine Yönelik Dış Yayınlar Dair. I, II" Pedal, Ocak-Şubat 1987 Ankara.

(5) TANERİ (Prof. Dr.), Aydın; Türkistanlı bir Türk Boyu Kürtler, Ankara 1983.

(6) a.g.e., s. 141.

lanıp Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yayınları arasında yazarının imzasıyla "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri" adıyla yayınlanmıştır (7). Şerefnâme üzerinde maalesef yeteri kadar durulabilmiş değildir. Bir Türk Devleti olan Eyyubilere (8) gereği gibi sahip çıkamadığımız için bu devletin yıkılışıyla meydana çıkan beyliklere de ayrı milliyetlerin onlara sahip çıkmasına (9) seyirci kalıyoruz. Tebliğimizin bu bölümünü kapamadan evvel Şerefnâme üzerinde yapılmış iki çalışmadan bahsedeyim, bunların birisi "Şerefnâme'de Kürt Motifi" diğeri ise Hacettepe'de yapılmış bir Master çalışması olan "Şerefnâme'de Kültür ve Medeniyet Tesbitleri"dir. (10)

Üzerinde durulan beyliklerin Türk beylikleri camiasından olması konusunda başlatılan tartışmalar Anadolu Türk tarihlerinin başlangıç dönemi ile ilgilidir. Anadolu'ya ilk Selçuklular mı girmiştir? Türkler İslâmiyete girmeden Anadolu'yu yurt tutmuşlar mıdır? Kağansız ve Teşkilatsız olarak Anadolu'ya giren Türklerin dönemi hangi tarihe rastlamaktadır. Kimmerler'in Saka'ların Hun'ların Agaceri'lerin ve diğer Türk unsurların Anadolu'nun nerelerinde hangi izleri kalmıştır? "İslâmiyete Anadolu'da giren Türkler (11) tabiri bize bir mesaj verebilir mi?

"Medeni Bilgiler" in yazarı A. İnan'ın Anadolu birçoklarının zannettikleri gibi XI. asırdan itibaren Türkleşmeye başlamış değildir. Anadolu aynı etnik mevcudiyetine yeni elemanlarını aynı kökten kopan dalgalarla XI. asırda tazelemiştir. 1071 tarihi, İslâm olan Türklerin Anadolu'daki kardeşlerine kavuşmalarını gösterir." (12) deyşi Prof. Ataöv'ün (13) Ord. Prof. Dr. Togan hocamızın (14) Kırcıoğ-

(7) SEVGİN, Nazmi; Doğu ve Güneydoğu Anadolu Türk Beylikleri, Ank. 1982.

(8) ŞEŞEN (Doç. Dr.) Ramazan, Eyyubiler, İstanbul 1980.

(9) BOSWORTH (Prof. Dr.) C. E. İslâm Devletleri Tarihi, İstanbul 1980.

(10) KALAFAT, Yaşar; Şerefname'de Kürt Motifi, Erzurum 1980 (Gayri matbu). SEFEROĞLU, S. Kaya; Şerefname'de Kültür ve Medeniyet Tesbitleri, Ankara 1986 (Master Tezi).

(11) GÜZEL (Prof. Dr.) Abdurrahman; SEFEROĞLU, S. Kaya; "İslâmiyete Anadolu'da Giren Türkler" Milli Kültür, Sayı : 54, Eylül 1968 Ankara.

(12) İNAN (Prof. Dr.) Afet; "Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış" 2 T. T. Kongresi, İstanbul 1943.

(13) ATAÖV (Prof. Dr.) Türkkaya; A. Brief Glance at the Armenian Question, Ankara 1984, s. 7-8.

(14) TOGAN (Ord. Prof. Dr.) Z. Velidi "Sakalar" B. T. Tarihi Dergisi, Sayı 17 - 23. Seri yazı, İstanbul, 1987.

lu'nun (15) H. K. Türközü'nün (16) Doç. Dr. Tarhan'ın (17) Doç. Dr. A. Çay'ın (18) bu tesbiti doğrulayışı, Prof. Dr. M. Doğru'nun (19) yer adları, Prof. Eröz'ün (20) Hıristiyanlaşan Türkler, Prof. M. A. Kaşgarlı'nın Hazar Türkleri itibarıyla teyit edilmiş olmaları anarşinin hala güney doğu'da devam ettiği günümüzde Türk bilim adamlarına bir şey ifade etmelidir. Aynı milliyetten oldukları iddiası ile sahneye çıkıp Avrupalı'yı da etkilemek istedikleri bilinirken AET arifesinde (22) Türk fikir adamı gerçeği açıklamak üzere kolları sıvı-malarıdır.

Köymen hocamız "Tuğrul Bey ve Zamanı" (23) isimli eserlerinde Selçuklular'a tabi olan bir kısım beyliklerin isimlerini milliyetlerini, tabii oluş tarihlerini ve tabii oluş şartlarını açıklamaktadır. Bunların arasındaki İranlı ve Arap menşeyli olanlara bir sözümüz yok. Bu ilk unsurun dışında olanlar bize göre islamiyete bu bölgede giren proto Türkler veya Selçuklular'dan 100-200 yıl evvel bölgeye gelmiş Türklerdi.

İncelememizin bu bölümünde Alaettin Keykubat I. dönemin sınırlarını da zorlayarak bazı kültürel değerlere yer vereceğiz.

Diyarbakir ve Cezire Beylerinden Ahmet bin Mervan "Tuğrul Bey'e bir elçi göndererek kendisine itaatini ve bağlılığını sunmuştur." (24)

Hiasan Bey Dinever ve Şeşrezar Hükümdarlarından Münelhel "Tuğrul beya müracaatla bağlılığını bildirdi." Aynı beylikten Saru-

-
- (15) KIRZIOĞLU (Prof. Dr. M. Fahri, "Altay-Sayon, Horasan-Afgan, Dağıstan, Tunaboyu ve Dicle Bölgesindeki Kültür Uruğu..." Altaytör Kongresi 21-23 Ekim 1973. Bildirileri, Ankara 1979.
- (16) TÜRKÖZÜ, H. Kemal; "Türk Sakalar, İskitler'in Batıya Göçleri ve Türklerin Ön-Asya'da Doğuşları" T. K. Dergisi Sayı : 226, Sukut, 1932 Ank.
- (18) ÇAY (Doç. Dr.) Abdullah, "Anadolu'nun Türkmenleri I. Selçuklu Öncesi" T. K. Dergisi, Mart 1983.
- (17) TARHAN (Doç. Dr.) Taner, "Anadolu'nun Bozkır Kavimleri Kimmerler ve İskitler" 14 Ekim 1933, İstanbul, Radyo konuşması.
- (19) DOĞRU (Prof. Dr.) Mecit; "Türkiye'de Macar Yer Adları" B. T. Tarihi Dergisi, Sayı : 8 Ekim 1935.
- (20) ERÖZ (Prof. Dr.) Mehmet, Hıristiyanlaşan Türkler, Ankara 1983.
- (21) KAŞGARLI (Prof. Dr.) M. Ahal, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Uygarlığına Giriş, Ankara 1983.
- (22) GÜZEL (Prof. Dr.) Abdurrahman, SEFEROĞLU, Ş. Kaya, "AET ve Türk Milli Kültür Bütünlüğü" Mayıs 1987.
- (23) KÖYMEN (Prof. Dr.) M. Altay, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976.
- (24) Şerefhan, a.g.e., s. 29.

han bin Muhammed İbrahim Yenel (25) bundan sonra yerine geçen Sadi bin Eb'üş-Şevk Tuğrul Bey'e bağımlı idi. (26)

Fadlari Beylerinin yanlarında Selçuklu sultanlarının askeri nitelikli yetiştirildiklerini, bu çocukların da o beylere saygı ifadesi olmak üzere "atabeg" dediklerini görüyoruz. (27)

Çemişkezek Beyleri münasebetiyle "Bu durumu Çemişkezek hükümdarının Selçuklu Sultanı Melik Şah soyundan gelmiş olmaları ve (Melik Şah) sözünün (Melikiş) biçiminde değişmiş olması muhtemeldir" denilmektedir. (28)

İran'ın Karabağ bölgesinde aşiret hayatı yaşayan beyliklerin 24'lü teşkilatlanma meydana getirdikleri bildirilmektedir ki (29) bildirildiği gibi bu tür bölümlenme Oğuzlara aittir.

Bu beyliklerde kültürün diğer kaynağı Kur'an-ı Kerim ve Hadislerdir. Toprak yönetimi ve miras hukuku Selçukluların aynıdır. Müslüman Türklerin geliştirdiği Vakıf müessesesini bunlarda da görmekteyiz. Beyliğin 3 köyden 70 köye kadar arazisi bulunmaktadır. Bağdat bunlar tarafından da Hilafet merkezi olarak kabul edilmiştir. Beyliğin yönetimi babadan oğula geçmektedir. Yönetim değişikliği Selçuklu idaresi tarafından onaylanmaktadır. Selçukluların yanı sıra İran'a İlhaneliler'a daha sonra Akköyünlular'a Karaköyünlular'a ve Uzun süre Osmanlılar'a bağımlılık vardır. Geniş bilgi daha ziyade Osmanlı idaresi ile ilişkiler itibariyle verilmektedir. Anadolu Türk beyliklerinin kültür özelliklerinin dışında bir özellik arzetmektedirler.

Konuyu Osmanlı Türk İdaresi itibariyle enine boyuna inceleyen Prof. Dr. Kodaman (**). Bölgenin İslâmiyetten evvel Türkleşmeye başladığı gerçeğine deyindikten sonra bunların Osmanlı Eyalet Sistemi içerisindeki statülerini açıklamaktadır. Her ne kadar konumuz Selçuklu Türk yönetiminin belirli bir dönemi ise de bu vesileyle belirtmek isteriz ki arşiv kaynaklarından ilgili uzmanın çıkardığı sonuç İmparatorluğun bölgesini yönetim ve toprak bütünlüğü ve sair noktai nazarlarından durumu İmparatorluğun dışında mütalaa edilmemiştir.

(25) Şerefhan, a.g.e., s. 25.

(26) Şerefhan, a.g.e., s. 34.

(27) Şerefhan, a.g.e., s. 37.

(28) Şerefhan, a.g.e., s. 189.

(29) Şerefhan, a.g.e., s. 367.

(**) KODAMAN (Prof. Dr., Bayram, Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdarî Durumu, Ankara 1986.

Durumu hukuki açıdan inceleyen Prof. Dr. Salih Tuğ (o dönemde Doçent) (***) "Tarihin akışı içerisinde son beşyüz senelik devre, orta Şarkta Osmanlı Devletinin aşağı yukarı bütün bölgelere yegane hakim ve devlet müessesesini temsil eden yegane siyasi uzviyet olduğu bir devre şeklinde gösterilebilir" demektedir.

Orta Şark bölgesini tarih boyunca hassaten Osmanlıların amme idaresini ellerinde bulundurdukları devredeki siyasi yapısını ele alan S. Tuğ; I. Cihan Harbinden sonra son verilen imtiyazları belirtmekte ve bu imtiyazları muhtelif başlıklar altında ele almaktadır.

Devlet tarafından tanınan siyasi haklar için "Hassaten Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren gerçekleştirilmeye çalışılan (Millet Sistemi) ile din, dil, ırk ve renk tefriki yapılmaksızın ve Türk unsurunu diğerleri arasında üstün tutmaksızın Cihan Şumul Devlet olma iddia ve teşebbüsleri Osmanlılara hakim olmaya başlamıştır" demektedir ve "İdari Muhtariyet" "Kabilevi Muhtariyet" "Dini ve Hukuki Muhtariyet" bölümlerinde bilgi vermektedir.

En mühim amme haklarının toplandığı bu muhtariyet bölümünde Suriye, Irak türünden Beylerbeyi veya Hızır Paşa'nın idaresine tevdi edilen yöreler kastedilmektedir ki incelenmeye alınan güney doğu bölgesi aşiret beylerini direk kapsamamaktadır.

Kabilevi Muhtariyet, 'Arapların meskün olduğu çöl ve vahalarda asıl olan içtimai yapı kabile yapısıdır. Ve hakimiyet Arap kabile başkanınıdır. Osmanlılar orta Şarkı fethettikten sonra bu kabile başkanlarıyla hususi ve ayrı anlaşmalarla buralar üzerinde kendi hakimiyetlerini kabul ettirmişlerdir." denilmektedir. Bizim üzerinde durduğumuz bölge Arabistan ve halkı Arap değildir. Bu yararlı açıklama da incelememizin sınırları dışındadır.

Dini ve hukuki muhtariyet, Bu açıklama ümmet kapsamına girmeyenlere mahsustur. "Bu sisteme göre gayri müslim tebaa, kendi dini başkanlarının dini otoritesine tabi olurlar ve bu suretle bu halk zümreleri kendi cemaati idareleri çevresi dahilinde kendi kendilerine yeter bir vasatta idare olunurlar" denilmektedir ki, biz dini islâm olan Türk aşiretleri üzerinde duruyoruz, bu açıklamada şüphesiz bizi bağlamaz.

İktisadi ve ticari Muhtariyet, İstanbul'dan tayin edilmiş olan bir

(***) TUĞ (Doç. Dr.) Salih; İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, İstanbul 1969, s. 247-253.

mültezimin o makama karşı doğrudan doğruya mesul olmasından ibaretti.

Lisan ve Kültür Muhtariyeti, Osmanlılar saliki buldukları İslâm dininin onlar arasında çıkmış olması dolayısıyla, Arapça'nın yerine Türkçeyi Arap kültürünün yerine de Türk kültürünü koymayı düşünmüşler, bu hal zamanla bir çok Türk'ün kısmen Araplaşmasına dahi yol açabilmiştir. Bugün doğu ve güneydoğu aşiretlerinde zorlanan genel Türk kültürüne nazaran "alt kültür olma" özelliği büyük ölçüde Arapça ve Arap kültürü ve tanınan bu fırsatla izah edilebilir. Coğrafi yakınlık da nazari dikkate alınır ise bu bölgedeki Türk aşiretlerinin diline geçmiş olan Arap dil kuralı ve kelimenin izahı kolayca anlaşılabilir.

S O N U Ç

Doğu ve Güneydoğu Türk Beylikleri Anadolu Türk beylikleri kadar Türktürler. Aynı soyun insanları bu beylikleri kurmuş ve aynı kültür değerlerini paylaşmışız. Selçuklu döneminde tekamül eden bu beyliklerin bir kısmı Selçuklu idaresine bağlı olmuşlardır. Bu beyliklerin ayrıntılı olarak incelenip Anadolu Türk Tarihindeki yerlerinin belirlenmesi Anadolu Türk Milli birliği itibariyle hayatı öneme haizdir.

Hasım, yaptığı yayınlarla süratle aleyhimize mesafe alıp meselesini geliştirirken biz daha hasımın geliştirdiği görüşleri izliyemiyoruz. Bu gün Zaza ve Kurmanca diye bilinen aralarındaki tek ortak noktanın Türk oluşları, olan unsurlar ayrı bir milliyet adına genel bir başlık altında toplanabiliyor. Halbuki "Türkiye Ermenistanı için Berlin kongresine Ermeni temsilciler heyeti tarafından verilen teşkilat projesi"nin ekindeki istatistiklerde bu iki unsura ait nüfus ayrı başlıklar altında zikredilmiştir. (****)

(****) URAS, Esat : Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1982 s. 134-230-231, vb.